

Sovětská teorie etnosu, čeští krajané na západní Ukrajině a preference ukrajinské a ruské národnosti

Soviet Ethnos Theory, Czech Diaspora in Western Ukraine and Preference of Ukrainian and Russian Nationality

Mgr. LUDĚK JIRKA, Ph.D.

Katedra kulturních a náboženských studií, Pedagogická fakulta, Univerzita Hradec Králové
Vita Nejedlého 583/4, 500 03 Hradec Králové; e-mail: ludek.jirka@uhk.cz

ABSTRAKT:

Předmětem studie je teorie etnosu, jak ji definoval sovětský badatel Julián Bromlej, a možnosti a limity jejího užití na příkladu českých krajanů na západní Ukrajině. Teorie etnosu staví na základním předpokladu etnické sebeidentifikace příslušníků národnosti s „původním“ národně-teritoriálním celkem, ale také na pozitivním přístupu k ruské národnosti. V případě českých krajanů na západní Ukrajině se tak jedná o dvě kontradiktivní tvrzení a pomocí rozhovorů s účastníky poukážu na základní úskalí Bromlejova předpokladu – přihlášení se krajanů k české národnosti a k „původnímu“ národně-teritoriálnímu celku nemohlo být uplatněno kvůli politice Sovětského svazu, která byla represivní, šířila strach, ale také umožňovala kariérní postup. Krajané se tak přihlašovali k ruské (nebo ukrajinské) národnosti, ovšem nikoliv z důvodu pozitivního vztahu, jak uvažuje Bromlej, ale jejich rozhodování bylo často účelové a pragmatické.

ÚVOD

Již poměrně tradičně se v antropologické literatuře objevuje rozdělení na primordiální a konstruktivistický přístup ke studiu etnicity a pravděpodobně každý student dokáže tyto přístupy rozlišit. Mezi zástupce primordiálního přístupu lze zařadit také Juliána Bromleje,¹ který rozpracoval svou vlivnou teorii etnosu (z řeckého slova etnos = lidé). Lze také tvrdit, že Julián Bromlej je stěžejním představitelem sovětské etnografie a nejdůležitějším teoretikem etnosu, protože jiní autoři jsou relativně neznámí (např. Kozlov a Čebokсарov) a další vlivný ruský autor Sergej Širokogorov je uváděn spíše pro svůj výzkum šamanismu² (Skalník 1990, 2007; Soukup 2009).³ Julián Bromlej zůstává nejznámějším představitelem teorie etnosu a v tomto článku tak budu vycházet z jeho známé publikace Etnos a Etnografie (1973, přel. do slovenského jazyka 1980). Bromlejův vliv byl totiž značný, termín etnos reálně zpopularizoval nejen v Sovětském svazu, ale i mimo něj (Skalník 2007)⁴ a jeho teze byly vlivné až do roku 1989, kdy se začali mladší sovětské etnografy, mezi

ABSTRACT:

Aim of this study is Soviet ethnos theory – defined by Soviet scholar Julian Bromley – and its limitations on example of Czech diaspora from Western Ukraine. Soviet ethnos theory promotes presumption of ethnic self-identification of diaspora with “original” national-territory unit and, on the other hand, it also promote positive attitude towards Russian nationality. There are two contradictive statements and I will show this limitation on example of „Czech“ diaspora from Western Ukraine. First of all, attitude of members of Czech diaspora towards original national-territory unit didn't take place due to policy of repressive Soviet Union and, for the second, Russian nationality enables development of career. However, members of Czech diaspora didn't enroll to Russian (or Ukrainian) nationality in positive way, as Bromley stated, but their intention was strategic and pragmatic.

kterými byl i např. Valerij Tiškov, pozdější ředitel ruského Institutu etnografie, stavět k jeho teorii etnosu kriticky (Skalník 1990).

Bromlejova teorie je mnohými badateli zavržována jako zcela nevhodná pro studium etnicity (Jakoubek 2016). V následujícím textu nehodlám ospravedlňovat tuto teorii a jsem si plně vědom její kritizovatelnosti, jelikož postrádá metodologickou „důslednost“ už jen svým zaměřením na etnicitu jako na reifikovaný svébytný „lidový“ model s předpokladem skupinovosti jako neměnné a stabilní entity. Nevnímá tak etnicitu jako procesuální a dynamickou realitu, kdy se skupinovost teprve konstruuje (viz Brubaker 2006; Jenkins 2008). Můžeme také dodat, že to byla právě dynamičnost etnických procesů, která zapříčinila rozpad Sovětského svazu, a Bromlej tak na situaci v jeho domovské zemi zareagoval neadekvátně. Pokud si uvědomíme, že Bromlejova teorie etnosu zvětšovala a stabilizovala etnicitu jako neměnnou jednotku na specifickém teritoriu a nebyla schopná postihnout etnickou změnu, kterou nedostatečným apelem na dyna-

KLÍČOVÁ SLOVA:

teorie etnosu, čeští krajané, západní Ukrajina, Sovětský svaz, národnost, strategická rozhodnutí

KEYWORDS:

Soviet ethnos theory, Czech diaspora, West Ukraine, Soviet Union, nationality, strategic decisions

- 1 Ve skutečnosti jsou v knize Juliána Bromleje i konstruktivistická východiska, např. enkulturace v raném dětství (1980). Není tedy pravda, že by teorie etnosu obsahovala pouze primordialistické teze, ačkoliv spojení s primordialistickým přístupem je značné.
- 2 Původně teorii etnosu rozpracoval právě Sergej Širokogorov, ale jeho práce byly v Sovětském svazu z politických důvodů tabuizované.
- 3 Mezi autory sovětské etnografie můžeme zařadit i Josifa Stalina, který byl ovšem vlivným pouze do roku 1953 (Skalník 1990, 2007). Josif Stalin označil národ jako stabilní společenství a zdůrazňoval řeč, území, hospodářský život a psychiku (dále viz Horálek 2012).
- 4 Existují samozřejmě rozdíly mezi přístupem Širokogorova a Bromleje. Širokogorov např. odmítl statickou definici etnosu a uvedl ji jako dynamickou (Skalník 2007).

mičnost veskrze „způsobila“ (viz Brubaker 1996; Allworth 1990), pak se důsledky v podobě rozpadu Sovětského svazu jeví jako zcela logické. Samozřejmě zde vystává legitimní otázka, zda je opravdu možné hovořit o vlivu teorie na sociální realitu, když spousta teorií – a antropologů i etnologů je to jistě známo – takového vlivu jednoduše nedosahují. Teorie etnosu však hrála důležitou roli coby legitimizující instrument, byla „prodlouženou rukou“ politiky (Skalník 2007) a byla uplatněná z pozice moci (Horálek 2012; Kokaisl 2017; Skalník 1990).⁵ Teorie tak šla „ruku v ruce“ s mocenským zacházením s etnicitou. To bylo dobře patrné v rámci sovětského dělení na republiky,⁶ tj. rozdělení na etnický a teritoriálně ohraničené jednotky (Brubaker 1996). Nebyly to však pouze velké etnicko-teritoriální jednotky, také menšiny (Němci, Češi, Evenkové a další) byly etnickou politikou Sovětského svazu a teorií etnosu ovlivněny. Je tedy nutné tuto teorii reflektovat na území Sovětského svazu (Horálek 2012; Kokaisl 2017). Hodlám tak uvést, jaký vliv měla teorie etnosu na etnické procesy spojené s českými krajanými na západní Ukrajině, respektive, jak krajané přístup teorie etnosu reflektují.

Nebudu se však věnovat teorii etnosu v celé její šíři, ale zaměřím se na pojem národnost (nacionalnost), která zůstává jednou ze stěžejních komponentů etnosu (tj. lidé sdílející určité etnické dispozice). Tento pojem lze dobře vysvětlit při uvedení vztahu národnosti a národa. Termín národnost má totiž v Bromlejově teorii „užší obsah“ než národ – ten je komplexní sociální, ekonomická, politická i lokalizovaná forma etnosu a národnost je méně *konsolidované* uskupení. Národ je tedy teritoriálně a politicky sjednocená a organizovaná národnost (Bromlej 1980) a je ve své podstatě „vyšším vývojovým stupněm“ etnosu. V souvislosti s „vývojovými stupni“ je nutné odkázat na hierarchizaci „organizovanosti etnosu“, jak byla uplatňována sovětskými vědci. Evolucionisticky byl uváděn vývoj od rodu, kmene, národnosti až po národ,⁷ ale nejčastěji se objevoval jednodušší vývoj národnost – národ (ibid.).⁸ V souvislosti s ideologickým směřováním Sovětského svazu však nebyl národ posledním stádiem, ale dále měla proběhnout i tzv. „sovětizace“ společnosti, tedy identifikace se sovětským „nadrádem“, kdy měl být koncept národa upozaděn ve prospěch internacionální sovětské identity.

Termín národnost však v určitém smyslu legitimizuje vztah *národnostních menšin k „mateřskému“ národu* na základě *etnické sebeidentifikace* a je tedy otázkou, jak tento vztah reflektovali sami krajané. Při akceptaci tohoto předpokladu by pro ně bylo zcela zřejmé přihlášení se k české národnosti skrze svůj původ v „mateřském“ národu. Do toho však vstupují další faktory, mezi které lze zařadit především vliv Sovětského svazu a jeho politiky. Otázkou tak zůstává, zda je pojem národnost, potažmo teorie etnosu, uplatnitelný, nebo zda se jednalo pouze o přístup, který nedokázal postihnout aktérství participantů?

V následném textu uvedu metodologii výzkumu, poté přejdu k teorii etnosu a blíže představím termín národnost v přístupu Juliána Bromleje. Poté se budu věnovat

krajanům na západní Ukrajině a uvedu, do jaké míry jejich přesvědčení souzní s Bromlejovými tezemi. Místo uvedení závěru můžeme nyní dodat, že nic není tak černobílé, jak si často představují badatelé, a na to doplatila i teorie Juliána Bromleje.

METODOLOGIE VÝZKUMU

Výzkum provedený v letech 2012–2015 na západní Ukrajině souvisel s dizertační prací. Výzkum se uskutečnil ve větších městech v Rovenské (Rivne, Dubno) a Volyňské oblasti (Luck), především v českých krajanských spolkách Česká Beseda (Rivne), Sdružení Čechů matice Volyňská (Luck) a Stromovka (Dubno), a dále v přílehlých vesnicích (např. Molodavo, Myrohošča).⁹ Nejpočetnějším krajan-ským spolkem byl spolek Stromovka se 264 členy a poté již méně početná Česká Beseda se 72 členy a Sdružení Čechů matice Volyňská se 70 členy (údaje z roku 2013). Ve výzkumu jsem se zaměřoval na migrační tendence krajanů a jejich potomků a v souvislosti s výzkumným záměrem byly participantům pokládány i otázky ohledně vztahu k českému národu a k České republice. Právě díky těmto otázkám se mi podařilo nasbírat data pro sepsání tohoto článku.

S participanty byly vedené polostrukturované rozhovory, které umožňovaly bližší zapojení podpůrných otázek, a provedeno bylo také zúčastněné pozorování. Poslední jmenovaná antropologická metoda výzkumu však nemohla být dostatečně uplatněna, protože spolkové schůzování bylo zpravidla málo frekventované, a tak jsem se jednání širší základny spolků zúčastnil spíše zřídka, když jsem se „důvodem“ schůzování stal já sám, anebo při příležitosti významnějších akcí, mezi kterými byla např. návštěva Generálního konzula České republiky ze Lvova ve městě Dubno. Nejužitečnějším výzkumným materiálem pro analýzu tak byly polostrukturované rozhovory s participanty pořízené díky osobním setkáním. Celkově bylo zaznamenáno a přepsáno osmáct rozhovorů s participanty starší generace (60 let a více) a sedm rozhovorů s participanty střední generace (30–60 let). Podmínkou bylo, aby část nebo většinu svého života prožili v Sovětském svazu.¹⁰ Další participant ze starší generace pak nebyl českého původu, ale vyrůstal s českými krajanými v původní české obci. Rozhovory byly vedené v českém jazyce, ačkoliv v případě potřeby byly vedené i v ukrajinském jazyce. Diktafon se však často ukázal být nevhodným, protože participanté jej vnímali jako obtěžující a při vědomí zapnutého diktafonu se často vyhýbali přímým odpovědím.

ETNOS A NÁRODNOST

Teorie etnosu¹¹ má několik základních atributů – důraz na skupinovitost, kulturu, jazyk, tradice, teritorium, původ, národnost, stabilitu, národní charakter, psychologii¹² a subjektivní vědomí. Skupinovitost je důležitá,¹³ protože etnos má formovat individualitu každého jedince (ibid.). Tento přístup je obecně patrný ve starší tradici sociálních věd (např. Durkheimův sociální fakt), ale za neobežrtnost k individuálním dispozicím a možnostem byl silně kritizován. Teorie etnosu však skupinovitost naopak zdůrazňuje.

- 5 To bylo umožněné také díky tomu, že pozice Juliána Bromleje v křesle ředitele Institutu etnografie sovětské Akademie věd byla v letech 1966–1989 více než důležitá.
- 6 Arménská, Ázerbájdžánská, Běloruská, Estonská, Gruzínská, Litevská, Lotyšská, Kazachská, Kyrgyzská, Moldavská, Ruská, Tádžikistánská, Turkmenská, Ukrajinská a Uzbekská sovětská socialistická republika.
- 7 Adam Horálek pak uvádí vymezení etnikum – národnost – národ (2012).
- 8 Zde je důležité zmínit vztah etnosu a národa. Národ tvoří etnosociální organismus o vyšším stupni konsolidovanosti než národnost, ale etnos je v národu vždy přítomen jako základní konstrukční složka, jejíž vliv s vyšší organizovaností nemizí a naopak získává na působnosti (Bromlej 1980).
- 9 Výzkum okrajově probíhal i v jiných západoukrajinských městech (např. Lvov).
- 10 Celkově až 1045 českých krajanů se v roce 1947 nezářadně reemigrovali a zůstalo na území bývalé Volyňské gubernie (Iřka 2018).
- 11 Teorie etnosu je spjatá s etnografií a ta je dodnes na území postsovětských republik se svým tradičním důrazem na statistické a popisné práce nejdůležitějším sociálně-vědním oborem zkoumajícím etnické menšiny (viz Jakoubek 2016). I na Ukrajině tak dodnes dominuje tradiční etnografie, což má za následek, že jsou popisovány *praktiky* bez dostatečného důrazu na procesy etnické změny.
- 12 Psychologie (stejně jako národní charakter) je nezbytně spojená s primordiálními pojetím etnicity a obecně je teorie Juliána Bromleje předurčována biologickými závěry (Skalník 1990).
- 13 Skupinovitost je patrná také díky spojení s ruským nacionalismem, který deklaruje kolektivní uvažování o společnosti a nepovažuje společnost za entitu složenou z individualit. Julián Bromlej tak hovoří o etnosu jako o kolektivně sdílející specifické dispozice.

Julián Bromlej např. uvažuje o tzv. profesionální kultuře elit snažících se formovat etnos, ovšem jejich vliv na vývoj etnosu jednoduše vylučuje. Etnos je totiž primárně tvořen lidovou kulturou a profesionální kultura elit nemá patřičný vliv (ibid.). Problematické tak zůstává, že individuální dispozice byly upozadovány ve prospěch skupinosti (viz Brubaker 1996).

Spolu s etnickou politikou Sovětského svazu znamenala skupinost – která byla určující nejenom teoreticky, ale také mocensky – legitimní právo autonomně užívat národně definovanou kulturu a jazyk ve vzdělávání, během úředních styků i v národních médiích, což bylo reálným potenciálem pro kulturní a etnický rozvoj. Dnes víme, že přiznání jazykové a kulturní autonomie jednotlivým republikám vedlo ve svém důsledku k rozpadu Sovětského svazu, protože se sovětské republiky viděly jako *představitelé* národních autonomií, až nakonec vytvořily vlastní státy (Brubaker 1996; Molodikova 2017). Petr Kokaisl tak např. uvádí, že původní středoasijské obyvatelstvo bylo z větší části národnostně nevyhraněné (Kokaisl – Usmanov 2012; Kokaisl 2017), ale byla to právě sovětská vláda, která svou politikou utvořila ve Střední Asii nové státy (Roy Oliver 2007 in Kokaisl 2017). Původně však Julián Bromlej neuvažoval (ani náznakem) o autonomii jednotlivých národních celků, ale o postupné „sovětizaci“ všech obyvatel. Rusové tak např. měli Kazachům pomoci vybudovat školský systém, ale vyučování měli přenechat kazašské inteligenci (včetně vyučování ruského jazyka), což mělo vést k bilingualismu umožňujícím komunikaci mezi národy, a to mělo vést k „sovětizaci“ (Bromlej 1980). Původní kazašský jazyk byl sice primární a ruský jazyk měl být přijat až jako sekundární jazyk, ale tento postup údajně umožňoval snazší interakci mezi Rusy a Kazachy, jejímž výsledkem měla být supranacionální identita (Molodikova 2017).

Teorie etnosu tak pozitivisticky předpokládala interakci mezi členy jednotlivých národů, ale tento předpoklad v sobě implicitně zahrnuje *kladný vztah* k ruské národnosti, což je velmi problematické. Jak však Julián Bromlej na tento vztah odkazoval? Především poukazyval na empirické důkazy, kdy např. uváděl, že více než 60% dětí narozených v Lotyšsku ve smíšených rusko-nelotyšských národnostech (ukrajinská, běloruská, polská nebo židovská národnost) samy sebe deklarovaly jako Rusy, což má svědčit o pozitivním vztahu k ruské národnosti na území Sovětského svazu (Bromlej 1980), ovšem tato teze byla jen předpokladem. Julián Bromlej totiž vycházel ze statistik a nikoliv ze subjektivních výpovědí potomků ze smíšených manželství (kvalitativní výzkum byl bagatelizován). Dalším podobným empirickým důkazem mělo být šíření ruského jazyka na území Sovětského svazu, což Julián Bromlej demonstroval tím, že v roce 1926 uvedlo ruštinu 6,4 miliónu obyvatel Sovětského svazu jako mateřský jazyk, v roce 1959 to již bylo 10 miliónů a v roce 1970 až 13 miliónů, přičemž v roce 1970 ovládalo 42 miliónů ruský jazyk plynule a to společně s celkovým počtem 130 miliónů Rusů v celém Sovětském svazu činilo až ¾ obyvatel Sovětského svazu. Statisticky se možná nemýlil, ovšem interpretace o pozi-

tivním vztahu k ruské národnosti nebo k ruskému jazyku je zavádějící.

Důležité pro tuto práci je vysvětlit pojem národnost. Julián Bromlej považuje národnost za ekvivalent „západoevropského“ termínu etnická skupina (ibid.) a oba dva pojmy, jak národnost, tak etnická skupina, mají být „vývojovým“ předstupněm pro národ (Skalník 2007). Ve své epistemologické rovině si tak mohou být etnicita a národnost rovny (Bromlej 1980). Národ pak je, jak již bylo uvedeno výše, vyšším stupněm, tedy sociálně, ekonomicky i politicky lokalizovanou, sjednocenou a konsolidovanou formou (ibid.) a vytváří tak „organizovanou národnost“, neboli „jádro“¹⁴ a pro termín národnost z toho vyvěrá jeden zásadní aspekt – má být spjatá s národem, díky etnické sebeidentifikaci (Skalník 1990).

Co to však znamená? Dá se tato spjatost dokázat? Julián Bromlej hovoří o geografické vzdálenosti národnosti od „jádra“ etnosu jako o signifikantní pro formování příslušnosti k „jádro“. Menší vliv spočívá na hranicích etnosu (mohou zde panovat odlišnosti) a nejsilnější vliv se reprodukuje v „jádro“,¹⁵ ačkoliv jedinec se má v obou případech etnicky identifikovat s „jádro“. Při migraci tak etnos nezaniká, ale uchovává si příslušnost k národu (Bromlej 1980). Ukrajinská národnost tak např. může existovat ve více zemích, ale „jádro“ má v Ukrajinské SSR, odkud pochází. Nalézají-li se členové ukrajinské národnosti v Německu (na „hranicích“ etnosu), může být jejich etnická identifikace s etnosem slabší, než je pro členy ukrajinské národnosti v samotném centru Ukrajiny (v „jádro“ etnosu), ale stále přetrvává vědomí příslušnosti k „jádro“. Při migraci se tak podle Juliána Bromleje uchovává nejen společné vědomí původu, ale i společný název, kultura a jazyk, což také vytváří etnodiferenční funkci. Bromlejovými slovy – každá národnost „*odpovídá určitému národu*“ (ibid.: 166).

Prakticky to znamená, že členové národnosti by měli etnicky příslušet k určitému národu, nacházejícímu se geograficky daleko, a to i navzdory tomu, že by *dlouhodobě* žili mimo tento *národ*.¹⁶ Původ byl hlavním determinantem, a jelikož byl podle Bromleje spojený s etnickou sebeidentifikací, nemusel jedinec přináležet k určité národnosti pouze v případě, pokud žil na území konsolidovaného národa, vymezeného jako „jádro“ národa, ale bylo legitimní přihlásit se k tomuto útvaru, i pokud část (nebo většinu) života strávil mimo něj. Národnost navíc mohla být zděděna po rodičích. V případě smíšených manželství si tak mohly děti vybrat národnost jednoho z rodičů a tento výběr záležel podle Juliána Bromleje na politických, sociálně-ekonomických, rodinných, právních a kulturních podmínkách, ale také na početnosti členů etnosu (ibid.). Děti si však v případě smíšených manželství mohly „zapsat“ *pouze* národnost jednoho z rodičů a tím se zařadit k určitému národu, *aniž by se kdykoliv nalézali* na území původu otce nebo matky.¹⁷

Zároveň se však v teorii etnosu objevuje apel na asimilaci na území jiných národů, vymezených jako „jádra“ a právě zde nastává jedna z nejproblematictějších částí celé teorie. Teorie etnosu totiž nedokáže adekvátně vysvětlit etnickou změnu. Příkladem může být Bromlejovo

14 Vzhledem ke Stalinovu odkazu byla národnost vnímána jako předstupeň pro národ. Tento odkaz nikdy nezmiel (Skalník 1998).

15 Podobně „difuzionisticky“ definoval etnos i Josif Stalin (Horálek 2012).

16 Tento princip je uplatňován i v současném Rusku (viz Molodikova 2017).

17 V tomto pojetí je pojem národnost podobný terminu diaspora, který také uvažuje o diasporickém vědomí v termínech loajality k původnímu etniku/národu. William Safran (1991) a Robin Cohen (1997) vymezili diasporu jako součást etnika, nalézající se mimo původní lokalitu a podle nich se v diaspoře vytváří etnická soudržnost vyjadřovaná nostalgii a „uctíváním“ původní země (Oeppen 2013; Waterbury 2010).

tvzení, že změna etnosu přichází ve druhé a třetí generaci, ale v takovém případě se musí teorie etnosu vyrovnat se dvěma zásadními aspekty – stabilní příslušností a zároveň se změnou národnosti. Julián Bromlej si s touto kontradikcí nedokázal de facto poradit a jeho závěry ohledně asimilace druhé a třetí generace jsou plně nejasných a zjednodušujících tvrzení (např. uvádí, že „*blízkost kultury obyčejně urychluje sjednocující procesy a různorodost je zase brzdí*“ (ibid.: 179). Je to i z toho důvodu, že se asimilaci jednoduše tolik nevěnuje a lze tedy tvrdit, že Bromlej vysvětlení etnické změny hrubě opomíjí. Nedočká tak překonat stabilitu národnosti ve prospěch etnické změny. To nám dává jasný signál, že se jedná pouze o teorii, kterou s ohledem na sociální realitu nelze brát vážně. Nemůžeme se však tomu divit, protože se jednalo o kabinetní představy, které nebyly ověřovány empirickými výzkumy.

Jedním z důsledků této kabinetní práce byla i skutečnost, že se eliminovaly reálné etnické pocity (Allworth 1990; případně etnické subjektivní vědomí) a pouze se *předpokládala víra* ve společný původ a v etnickou sebeidentifikaci (Skalník 1990). Pokud bychom teorii etnosu uplatnili na české krajany, pak může pomoci ní být vysvětlena „národnostní“ sounáležitost krajanů s českým národem, respektive společný původ obou entit, a to skrze etnickou sebeidentifikaci a příslušnost zděděnou po předcích (zejména tedy po rodičích v případě dnešní generace starších krajanů). Jinými slovy, z pohledu teorie etnosu by tak pro krajany bylo naprosto legitimní hlásit se k české národnosti a vyjádřit tak identifikaci s českým národem, a to bez ohledu na to, v jaké generaci se potomci volyňských Čechů ve vztahu k první generaci českých migrantů z 19. století nacházejí.¹⁸

V době Sovětského svazu byli krajané až čtvrtou generací českých migrantů a je tak důležité empiricky poukázat, jak termín národnost vnímali. Podle Adama Horálka byla teorie etnosu značně internalizována etniky na území Sovětského svazu (2012), ale je nutné ozřejmit *nakolik*. Žádná teorie, byť je provázána s politikou, nemůže být internalizována „stoprocentně“, a to navíc v Sovětském svazu, kde je známo, že si obyvatelé zvykli daná pravidla určitým způsobem obcházet nebo interpretovat ke svému vlastnímu prospěchu (viz Goldmanová 2014). Nabízí se však zajímavá a zásadní otázka – identifikovali se krajané na západní Ukrajině SSSR s českou národností a s českým národem? Považovali se za součást českého národa? V případě kladných odpovědí by splňovali kritéria Bromlejovy teorie etnosu, ovšem v další části článku uvedu, že předpoklad o etnické sebeidentifikaci s „jádem“ má jeden zásadní problém: předpoklad o emocionálním spojení na úkor pragmatického jednání. Akty jednání, které by narušily danou „harmonii“, však nemůžeme zanedbat a nemůžeme tak bagatelizovat prvky, které narušují některé Bromlejovy primordiální závěry (dále k teorii etnosu Karklins 1986).

KAM SE ZTRATILA SOUNÁLEŽITOST?

Jedním z důležitých bodů Bromlejovy teorie etnosu jsou smíšená manželství, která jsou uvedena na příkladu Lo-

tyška, a dále šíření ruského jazyka v rámci Sovětského svazu. Důležité bylo, že příklon jedinců ze smíšených manželství k ruské národnosti a také rozšiřující se počet obyvatel mluvících rusky považoval Julián Bromlej za *pozitivní* vztah obyvatel Sovětského svazu k ruské národnosti. Jeho závěrem by tak bylo přihlášení se k ruské národnosti na základě pozitivně zabarveného emocionálního vztahu a nikoliv na základě racionálního, strategického, pragmatického nebo vynuceného jednání.

V Sovětském svazu sice byla preferovaná ruská národnost (i národnost odpovídající jednotlivým sovětským republikám), ale reálným důvodem byla možnost *kariéřního postupu* a nikoliv kladný vztah k ruské národnosti. Národnost totiž byla zapsaná v občanském průkazu, ve vojenské knížce, v matričních záznamech, v úmrtních a oddacích listech, v církevních záznamech nebo v jiných dokumentech úřední povahy a obyvatelé se museli během byrokratických záležitostí svou národností prokázat. Tím se národnost nejen „rozsuzovala“, ale také „uchovávala a vyzdvihovala“ při byrokratických jednáních (Brubaker 1996). Obyvatelé si tedy spíše „zapsali“ takovou národnost, jakou úředníci vnímali kladně a tím byla buď ruská národnost, anebo národnost odpovídající jednotlivým sovětským republikám. Toho si všímají i jiní badatelé. Petr Kokaisl tak např. píše o Ujgurech, kteří se „zapsali“ jako Uzbeki v rámci Uzbecké SSR (2017). Rogers Brubaker, Irina Molodikova a další uvádějí, že rodiče v případě smíšených manželství nejčastěji (pro své děti) preferovali ruskou národnost kvůli kariéře, a proto docházelo v případě smíšených manželství k přihlášení dětí k ruské národnosti (Brubaker 1996; Molodikova 2017; Jirka 2018).

Také účastníci s českými předky a jejich předci preferovali v období režimu Sovětského svazu (na západní Ukrajině panoval Sovětský svaz v letech 1939–1941, respektive 1944–1991) ruskou národnost nebo národnost odpovídající Ukrajině SSR. Přestože to dnes účastníci kvůli proevropským tendencím většinou explicitně nezmiňují, je to patrné z jejich dokumentů. Pouze pět účastníků ze třinácti mělo v období Sovětského svazu zapsanou českou národnost a sedm z nich mělo uvedeno národnost ukrajinskou nebo ruskou (tedy buď oni sami, anebo jejich předci v rodinné genealogii).

Podle Bromlejovy teorie etnosu by krajané ze západní ze západní Ukrajiny měli deklarovat Československo jako zemi původu („jádro“ etnosu) a jedinci by se mohli hlásit k české národnosti, ovšem ruská nebo ukrajinská národnost byla v Ukrajině SSR „atraktivní“ a účastníci jednali tak, aby zlepšili své *životní perspektivy* (nebo svých dětí). Následná účastnicka pochází ze smíšeného česko-ukrajinského manželství (pro vysvětlení: volba národnosti v případě smíšených manželství byla přímo uzákoněna): *Když jsem dostávala pas, bylo mně šestnáct roků a akorát jsem studovala v Kyjevě. Já jsem od 14 do 16 let byla v Kyjevě. Tak jsem dostala pas a nechtěla jsem se vytažovat, že jsem ne taková, jako vy. Za druhé jsem lépe znala ukrajinskou řeč. Přestože jsem se tam učila v ruštině, protože to bylo všechno v ruštině. Tak první pas jsem byla jako Ukrajinka.*¹⁹

18 Bylo by chybou domnívat se, že se teorie etnosu uplatnila pouze v Sovětském svazu. Její vliv přesáhl hranice tohoto prostoru a směřoval i do sociálních věd v jiných komunistických státech, mezi které se řadilo i Československo. Užití teorie etnosu v československých sociálních vědách je patrné nejen díky explicitně uvedeným slovům jako je „etnos“ např. ve sborníku Češi v cizině (1989), ale implicitně také v pracích, které se objevily už po vzniku samostatné České republiky (např. Dluhošová 1996; Iljuk 2011; Kokaisl 2017). Není tak otázkou, zda sovětská etnografie ovlivnila československé prostředí, anebo nikoliv, protože značná provázanost je průkazná (viz také Jakoubek 2016; Pavlásek 2013).

19 Particpantka E. S., Luck, Ukrajina, 18. 4. 2014. Particpantka si po roce 1991 změnila národnost na českou.

Jiná participantka vzpomíná na své známé: *Například já znám takové, kdy tatínek byl ruský, anebo kdo, nebo Kazach. Maminka byla Češka. Nebo naopak. Ale holka nebo kluk se zapsal jako Kazach. Protože žil v Kazachstánu a chtěl mít zelenou cestu, tak aby mohl jít dál.*²⁰

Důležitým motivem byl i *strach*, čili tendence hlásit se k ukrajinské nebo ruské národnosti kvůli vyhnutí se problémům se sovětským zřízením (viz také Kokaisl 2017; Iglicka 2001). Ale jak se to projevilo v konkrétních situacích?

J. H.: *Promiňte, Váš otec nebyl ruský, on byl Čech, protože maminka byla Češka. To se psal v pase²¹ jako ruský, ale popravdě je Čech.*

H. L.: *Ano a jenom se psal jako ruský.*

L. J.: *Jo, otec je Čech.*

H. L.: *Ano. I maminka Češka.*

J. H.: *Ano, ano, bylo napsáno v pase [že maminka je Češka]. [Jeho] maminka byla Češka a všechny děti šly po mamince.*

H. L.: *Ano, po mamince.²² Ale v roce 1939, jak [Sověti] přišli, tak se napsal jako Rus.*

J. H.: *Maminka byla Češka a on je napsaný v pase jako ruský. Jeho otec byl ruský, ale on je Čech.*

H. L.: *Musel, protože v roce 1939 přišli ruský, a tak všechny napsal jako Rusy.²³*

Další participantka zmínila, že se nikdy nenaučila český jazyk, přestože má oba české rodiče. Rodiče se údajně báli doma mluvit česky. Někteří participanté tak tajili svůj český původ a jedna z participantek například bydlela deset let v Rostově nad Donem, aniž by se komukoliv zmínila o svém českém původu. Až poslední den „odtajnila“ řediteli podniku český původ za pomoci zpěvu tradičních českých písní. Někteří participanté dokonce změnili svá původní příjmení, aby zněla více rusky nebo ukrajinsky (např. Budinský se přejmenoval na Budinskyj²⁴). Nejednalo se však pouze o osobní intence participantů, někteří byli i úředně „dotlačeni“ k přijetí ruské nebo ukrajinské národnosti, protože to z úřednického pohledu znamenalo spolehlivost, nehledě na skutečnou etnickou sebeidentifikaci: *Když jsme ve čtyřicátém sedmém roku vyjížděli, tak tatínek pracoval v masokombinátu. Byl vedoucím. Vzali mu pas a napsali mu, že je Ukrajinec. A on má všechny papíry, že je Čech. Ve vojenském průkazu bylo napsáno, že je Čech.*²⁵

Právě spolehlivost hrála důležitou roli, protože participanté nemohli budovat kariéru nebo zastávat vyšší pracovní pozice, pokud měli v zahraničí příbuzné, anebo pokud měli zapsanou „nespolehlivou“ národnost: *Když jsem se učila, tak jsme museli psát národnost. Tam musíš něco vyplnit, na žádost, tak národností jsem se psala jako Češka. To byla taky otázka: „Dostanu se nebo ne? Na vysokou?“ Například manžel nemohl jít na ředitele nebo se dostat někam výše než [na pozici] učitele, protože ho nikde nikdo nikam nebral. V cizině měl příbuzné. Musel psát životopis a ukázat, že má příbuzné v zahraničí. Když máš příbuzné, tak ven.²⁶ Další participantka vzpomíná: „Babička byla Němka Stochmanová. Ale to se přeče za Sovětů nesmělo ří-*

*kat, že jsi z Čech nebo [Němec]. Při Sovětech se to neříkalo, takže nikdo nic nevěděl.*²⁷

Jedinec byl se svou národností *zapsán* na úřadech, což prakticky znamená, že na sovětských úřadech byl veden jako Rus, Ukrajinec nebo Čech. Participanté toto slovo také často zmiňují, neuvádí, že se považovali za Ukrajince/Ukrajinku, Rusa/Rusku, Čecha/Češku, ale že se *psali*. Zde je nutné dodat, že národnost zapsaná v úředních dokumentech nutně nesouvisí s etnickou sebeidentifikací a figuroval zde určitý motiv devalvující přístup Juliána Bromleje. Právě lepší životní perspektivy, strach nebo úřední zacházení zcela devalvují bromlejovský přístup o kladném vztahu k ruské (ukrajinské) národnosti, ale také údajnou identifikaci krajanů s původním národem. Objevuje se strategické, pragmatické nebo i vynucované rozhodování na úkor emocionálně konotovaného přístupu. Toto všechno nejenom nespĺňuje kritéria Bromlejevy teorie, ale navíc s nimi velice ostře kontrastuje.

Pragmatické jednání není poplatné pouze pro starší generaci krajanů, která pocítovala vliv Sovětského svazu, ale projevuje se v současnosti také u mladší generace (viz Jirka 2018).²⁸ Odlišná geopolitická situace po roce 1991, nezávislost Ukrajiny a negativní sociální, politické a ekonomické změny na západní Ukrajině změnily motivy obou generací – kariévní možnosti a snaha zlepšit své životní postavení sice zůstaly, ale pro mladou generaci krajanů je dnes atraktivní spíše česká než ruská nebo ukrajinská národnost. I oni si jsou vědomi, že původ může být prostředkem k dosažení benefitů (především k urychlenému získání trvalého pobytu) a že lze s národností zacházet pragmaticky a strategicky. S trochou nadsázky bychom mohli změnu geopolitické preference ukrajinských obyvatel po roce 1991 označit jako etnickou reidentifikaci (Brubaker 1998).

ETNOS A NÁRODNOST

Starší participanté vnímali ruskou a ukrajinskou národnost v období Sovětského svazu jako možnost, díky které mohou získat lepší uplatnění, a zároveň jako možnost předejít represím ze strany sovětských orgánů (pokud k těmto národnostem nebyli úředně dotlačeni). To je značně kontrastní k předpokladu emocionálně kladného vztahu k ruské národnosti a k „sovětizaci“ společnosti a právě zde je patrné, jaký byl důsledek absence výzkumů. Julián Bromlej ani sovětské badatelé neuvažovali o racionálním jednání obyvatel, o strachu nebo úřednickém „jednání“ a sovětská etnografie tak nedokázala – alespoň v případě participantů – pružně reagovat na aktuální situaci v Sovětském svazu. Můžeme také uvést, že pokud se obyvatelé rozhodovali výše uvedeným způsobem, pak je fikcí i předpoklad o subjektivní etnické sebeidentifikaci členů etnosu s původním národem. Existují však některé limity – všichni krajané (nebo jejich předci) neměli v období Sovětského svazu zapsanou ruskou nebo ukrajinskou národnost, a proto je skutečně nutné přiznat některým jedincům možnost etnické sebeidentifikace a být obezřetný ke strategickému rozhodování jako k *možnosti* a nikoliv jako k *faktu*. Strategické jednání bylo možností,

20 Participantka N. G. Dubno, Ukrajina, 5. 4. 2012.

21 Občanský průkaz (ukrajinsky внутрішній паспорт – občanský průkaz). Nejednalo se o cestovní pas.

22 U některých participantů existuje přesvědčení, že v západní Evropě se „dědí“ národnost z matčiny strany.

23 Participantka H. L., Dubno, Ukrajina, 6. 4. 2012.

24 Uvedené jméno je fiktivní kvůli anonymitě. Jméno je převedeno z ukrajinského jazyka.

25 Participantka H. N., Dubno, Ukrajina, 17. 7. 2013. Petr Kokaisl také uvádí, že existovalo úřední rozhodování o národnosti v případě méně spolehlivých národů (Kokaisl 2017).

26 Participantka N. G. Dubno, Ukrajina, 5. 4. 2012.

27 Participantka V. R. Dubno, Ukrajina, 6. 4. 2012.

28 Sovětský zákon umožňující vybrat si v šestnácti letech národnost (v případě smíšených manželství) převzaly také zákony samostatné Ukrajiny. Dnes však už není národnost zapsána v občanských průkazech (od roku 1996) a participanté uvádí, že je to škoda, anebo že už dnes není potřeba tolik uvažovat nad vybíráním národnosti.

keré bylo reálně vykonáváno, ale všichni participanti tuto možnost nevyužili.

Strategické vyjednávání s národností a s etnicitou však není charakteristické jen pro české krajany, ale také pro jiné minority, které měly svůj „původ“ („jádro“) mimo Sovětský svaz. Situace českých krajanů se tak příliš neliší od situace jedinců s polskými, estonskými, židovskými nebo německými kořeny, kteří se narodili v Kazašské, Běloruské nebo v Moldavské SSR, protože „evropský“ původ

byl v těchto zemích v období Sovětského svazu méně atraktivní a přihlášení se k ruskému národu (nebo národu odpovídající konkrétní sovětské republiky) bylo preferováno: „*Němci se taky psali, napsali se ruský a byli Němci, protože se báli. Viš, jak to tady bylo.*“²⁹ Dnes je však přináležení k českému nebo k jinému „evropskému“ národu „geopoliticky“ výhodnější a lze díky tomu dosáhnout na lepší životní podmínky vzhledem k rozdílnému vývoji v postsovětských zemích a v zemích Evropské unie.

29 Participantka N. G., Dubno, Ukrajina, 5. 4. 2012.

LITERATURA

- Allworth, E. (1990). A Theory of Soviet Nationality Policies. In H. Huttenbach (Eds.), *Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic groups in the USSR* (pp. 24–46). London, New York: Mansell Publishing Limited.
- Bromlej, J. (1980). *Etnos a etnografia*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, R. (1998). Migrations of Ethnic Unmixing in the “New Europe.” *The International Migration Review*, 32 (4), 1047–1065.
- Brubaker, R. (2006). *Ethnicity without Groups*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Cohen, R. (1997). *Global Diasporas: An Introduction*. Florence: Routledge.
- Češi v cizině 4 (1989). Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Dluhošová, H. (1996). Vystěhovalectví na Ukrajinu. In Češi v cizině 9 (pp. 48–66). Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Horálek, A. (2012). Tři přístupy k pupkům národů. Primordialisticko-modernistický diskurz prizmatem aktivity a objektivit etnicity. *Český lid*, 99 (1), 23–43.
- Goldmanová W. (2014). *Vytváření nepřítelů: Udávání a zastrašování ve stalinském Rusku*. Praha: Karolinum.
- Jakoubek, M. (2016). *Teorie etnicity: Čítanka textů*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Jenkins, R. (2008). *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Jirka, L. (2018). Migrace za lepším životem. Etnická návratová migrace ze západní Ukrajiny: Sounáležitost s ukrajinským národem a „vytváření“ krajanů. Praha: Fakulta humanitních studií.
- Iglicka, K. (2001). *Poland's Post-War Dynamic of Migration*. Aldershot: Ashgate.
- Iljuk, B. (2011). Národnostní a kulturní identita etnických Čechů žijících na Ukrajině. In D. Bittnerová, & M. Moravcová, M. (Eds.). *Etnické komunity. Integrace, identita* (pp. 225–229). Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy.
- Karklins, R. (1986). *Ethnic Relations in the USSR: The Perspectives from Below*. Boston: Allen & Unwin.
- Kokaisl, P., & Usmanov, A. (2012). *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků*. Praha: Nostalgie.
- Kokaisl, P. (2017). Kulturní a etnická proměna středoasijských Korejců. *Český lid*, 104 (3), 339–359.
- Molodikova I. (2017). The Transformation of Russian Citizenship Policy in the Context of European or Euroasian Choice: Regional Prospects. *Central and Eastern European Migration Review*, 6 (1), 98–119.
- Oeppen, C. (2013). A stranger at 'home': interactions between transnational return visits and integration for Afghan-American professionals. *Global Networks*, 13 (2), 267–268.
- Pavlásek, M. (2013). *Promyslet Veliké Srediště*. Unpublished doctoral dissertation, Masarykova univerzita, Česká republika.
- Safran, W. (1991). *Diasporas in Modern Societies. Myths of Homeland and Return*. *Diaspora*, 1 (1), 83–99.
- Schwartz, L. (1990). Regional Population Redistribution and National Homelands in the USSR. In H. Huttenbach (Eds.), *Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic groups in the USSR* (pp. 121–161). London, New York: Mansell Publishing Limited.
- Skalník, P. (1990). Soviet Ethnographia and the Nationalities Question. *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 31 (2–3), 183–192.
- Skalník, P. (2007). The Soviet Etnos “Theory” and Its South African Parallel. In H. Petáková, & H. Opleštilová (Eds.), *Europeica-Slavica-Baltica* (pp. 219–239). Praha: Národní knihovna České republiky, Slovanská knihovna v Praze.
- Soukup, M. (2009). *Základy kulturní antropologie*. Praha: Akademie veřejné správy, o.p.s.
- Waterbury, M. (2010). *Between State and Nation*. New York: Palgrave MacMillan.